

Το αντιπροσωπευτικό σύστημα στη σκέψη του Αριστόβουλου Μάνεση και το αίτημα διεύρυνσης της δημοκρατικής του νομιμοποίησης

Χαράλαμπος Κουρουνδής, Διδάκτορας Νομικής ΑΠΘ, Μεταδιδακτορικός ερευνητής, ΣΕΠ ΕΑΠ

Η σκέψη του Αριστόβουλου Μάνεση έχει σημαδέψει ανεξίτηλα την εξέλιξη του Συνταγματικού Δικαίου στην Ελλάδα. Η επίδραση του κορυφαίου έλληνα συνταγματολόγου όχι μόνο στη συνταγματική θεωρία αλλά και στη συνταγματική πράξη, υπήρξε καταλυτική. Είναι πανθομολογούμενο ότι οι τοποθετήσεις του, τόσο το καυτό καλοκαίρι του 1965, όσο και κατά τη διάρκεια των έντονων αντιπαραθέσεων που σημάδεψαν την ψήφιση του Συντάγματος του 1975 και την πρόταση συνταγματικής αναθεώρησης του 1985, για να μνημονεύσουμε μόνο τις πιο γνωστές δημόσιες παρεμβάσεις του, έπαιξαν καίριο ρόλο σ' αυτά τα κρίσιμα σταυροδρόμια της ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας. Δεν είναι όμως εξίσου αυτονόητη η αναγνώριση της επικαιρότητας και της διαχρονικής αξίας των προβληματισμών του κορυφαίου έλληνα συνταγματολόγου. Οι σύγχρονες αναζητήσεις για το παρόν και το μέλλον του αντιπροσωπευτικού συστήματος θεωρούν πολλές φορές τη σκέψη του ξεπερασμένη, σημαδεμένη από ένα ταραγμένο παρελθόν πολιτικών και πολιτειακών κρίσεων που έχει περάσει ανεπιστρεπτί. Η υπόθεση εργασίας που θα επιχειρήσει να τεκμηριώσει η παρούσα μελέτη είναι ότι ο πυρήνας της σκέψης του Μάνεση αναφορικά με το αντιπροσωπευτικό σύστημα, η μέριμνά του για την κατά το δυνατόν ουσιαστικότερη και γνησιότερη αντιπροσώπευση των αντιπροσωπευομένων από τους αντιπροσώπους τους με κριτήριο τη μέγιστη δυνατή κατοχύρωση της λαϊκής κυριαρχίας, διατηρεί την προωθητική του δύναμη και στις μέρες μας. Σ' αυτό το πλαίσιο, το κείμενο που ακολουθεί θα επικεντρωθεί αρχικά σε μια περιοδολόγηση της σκέψης του Μάνεση, εντάσσοντάς την στο ιστορικό, πολιτικό και νομικό περιβάλλον στο οποίο αναπτύχθηκε, κι έπειτα θα προσπαθήσει να αναδείξει τη σημασία της και να τη συνδέσει με τη σύγχρονη συζήτηση για την ανάγκη διεύρυνσης της δημοκρατικής νομιμοποίησης του αντιπροσωπευτικού συστήματος.

1. Ο Μάνεσης για το αντιπροσωπευτικό σύστημα κατά την προδικτατορική περίοδο

α) Άμεση και αντιπροσωπευτική δημοκρατία

Η σκέψη του Μάνεσης για το αντιπροσωπευτικό σύστημα αρθρώθηκε αρχικά στο πλαίσιο της «καχεκτικής»¹ δημοκρατίας, που ακολούθησε τον εμφύλιο πόλεμο του 1946-1949. Αντιμέτωπος με τη διαρκή υπονόμηση της ίδιας της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας από το Στέμμα² και το στρατό³, ο Μάνεσης προσπαθεί με το έργο του να υπερασπιστεί τη λαϊκή κυριαρχία από κάθε είδους επιβουλή. Οι θεωρητικές αφετηρίες του μάλιστα εκκινούν από πολύ προωθημένες θέσεις, καθώς δεν διστάζει να εκφραστεί κατ' αρχήν υπέρ της άμεσης δημοκρατίας. Έτσι, όταν σκιαγραφεί τις θεωρητικές ορίζουσες της λαϊκής κυριαρχίας, υπογραμμίζει ότι «η τελεία δημοκρατία είναι άμεσος»⁴. Δεν πρόκειται για ένα αποφθεγματικό *obiter dictum*, αλλά για βασικό έρμα της αντίληψής του για τη λαϊκή κυριαρχία, η οποία κατά τον Μάνεση βρίσκεται σε σχέση έντασης με τη διάκριση μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων⁵. Εκκινώντας από αυτή την αφετηρία, διακρίνει τη δημοκρατία από το

¹ Ο όρος ανήκει στον Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, στ' έκδοση, Πατάκης, Αθήνα, 2010.

² Βλ. Ν. Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, γ' εκδ., Θεμέλιο, Αθήνα, 1995, σελ. 239-271.

³ Βλ. αντί άλλων Δ. Χαραλάμπη, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1985, σελ. 35-46.

⁴ Α. Μάνεσης, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, τ. Π', Αφοί Π. Σάκκουλα, Αθήναι-Θεσσαλονίκη, 1965, σελ. 64. Την ίδια σκέψη επαναλαμβάνει και παρακάτω, στην αρχή της πραγμάτευσής του για την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, τονίζοντας ότι «η άμεσος δημοκρατία αποτελεί την τελειότεραν εφαρμογήν της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας» (ό.π., σελ. 174, σημ. 3).

⁵ Βλ. χαρακτηριστικά τον παραλληλισμό της απόλυτης μοναρχίας με την «απόλυτη», δηλαδή άμεση, δημοκρατία: «Η διάκρισις μεταξύ αφ' ενός μεν *φορέως* της κρατικής εξουσίας, αφ' ετέρου δε των *ασκούντων* πράγματι αυτήν [...] δεν έχει, κατά θεωρίαν, λόγον υπάρξεως εντός συνταγματικής τάξεως διεπομένης υπό τας αρχάς της λαϊκής κυριαρχίας. Δυνάμει αυτής, ο Λαός πρέπει να ασκή ολόκληρον την κρατικήν εξουσίαν και να εκφράζη αμέσως και ελευθέρως την κρατικήν θέλησιν, χωρίς νομικούς περιορισμούς, άλλους πλην εκείνων τους οποίους ο ίδιος εκάστοτε θέτει και δύναται οποτεδήποτε να μεταβάλλη ή καταργή· έχει δηλαδή εν τοιαύτη περιπτώσει ο Λαός, όχι μόνον την υπερτάτην εντός του κράτους νομικήν ικανότητα, ήτοι την ιδιότητα του ανωτάτου οργάνου, αλλ' είναι και το *μοναδικόν άμεσον όργανον* του κράτους. Ούτως η δημοκρατία τελειούται, καθίσταται απόλυτος (όπως ακριβώς και η μοναρχία είναι απόλυτος εις τας αντιστοίχους περιπτώσεις καθ' ας η κρατική εξουσία συγκεντρούται

φιλελευθερισμό, υπενθυμίζοντας τη διαφορετική καταγωγή τους. Από τη μία πλευρά, στην ιστορική κοιτίδα της δημοκρατίας, την αρχαία Αθήνα, οι πολίτες συμμετείχαν άμεσα στην άσκηση της κρατικής εξουσίας απέναντι στην οποία όμως ήταν ως άτομα νομικώς απροστάτευτοι, ενώ από την άλλη ο φιλελευθερισμός και η κατοχύρωση ατομικών δικαιωμάτων συνυπήρξαν σε διάφορες χώρες κατά το 19^ο αιώνα με τη μοναρχική αρχή⁶. Η ιστορική εμφάνιση της αντιπροσωπευσης και ο περιορισμός των εξουσιών του μονάρχη δεν συμπίπτει, κατά συνέπεια, με τη σύγχρονη εμφάνιση της δημοκρατικής αρχής⁷. Η αντιπροσωπευτική αρχή συνδέθηκε με τη δημοκρατική αρχή με την καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας, διαμορφώνοντας μια νέα πολιτειακή πραγματικότητα στην οποία κυρίαρχος είναι ο λαός, εντός

εις χείρας του κυριάρχου μονάρχου). Όσον περισσότερο αμέσως και ενεργώς και αποκλειστικώς ασκή ο Λαός την κρατικήν εξουσίαν, τόσον γενικωτέρα αποβαίνει η νομική ιδιότης του ως κυριάρχου και εντελεστέρα καθίσταται η εφαρμογή της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας» (ό.π., σελ. 65).

⁶ Με τα λόγια του ίδιου, «φιλελεύθερον και δημοκρατικόν πολίτευμα δεν συμπίπτουν εννοιολογικώς. Φιλελεύθερον ενδέχεται να είναι και ένα μοναρχικόν πολίτευμα, ως πχ τα της συνταγματικής μοναρχίας, το οποίον επεκράτει εις τας χώρας της δυτικής Ευρώπης κατά τον 19^{ον} αιώνα, διασφαλίζει δε τα ατομικά δικαιώματα. Και αντιστρόφως, είναι δυνατόν να νοηθεί δημοκρατικόν πολίτευμα μη φιλελεύθερον, ως πχ η αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία, όπου μόνον η πολιτική – όχι δε και η ατομική – ελευθερία ήτο νομικώς κατοχυρωμένη δια τους πολίτας· η ελευθερία επραγματοποιείτο δια της συμμετοχής των πολιτών εις την άσκησιν της κρατικής εξουσίας (πολιτικά δικαιώματα), έναντι της οποίας όμως ούτοι, ως άτομα, ήσαν νομικώς απροστάτευτοι (ανυπαρξία “ατομικών δικαιωμάτων”))» (ό.π., σελ. 40-41).

⁷ Βλ. αναλυτικότερα τις διατυπώσεις του για τη σχέση έντασης μεταξύ αντιπροσωπευτικού συστήματος και δημοκρατικής αρχής: «Το αντιπροσωπευτικό σύστημα καθ’ εαυτό δεν συνυφαίνεται αναγκαίως προς την δημοκρατικήν αρχήν και δη ως αρχήν της λαϊκής κυριαρχίας. Περί τούτου μαρτυρεί και αυτή η καταγωγή του θεσμού, του οποίου η εισφορά υπέρ της δημοκρατικής αρχής εντός των ολιγαρχικών-φεουδαρχικών και εν συνεχεία των μοναρχικών πολιτευμάτων, εις α επί σειρά ετών ελειτούργησε, συνίστατο πάντως εις τον βαθμιαίον περιορισμόν της εξουσίας του μονάρχου, έναντι της οποίας, διά του αντιπροσωπευτικού σώματος – έχοντος αρχικώς μόνον συμβουλευτικάς απλώς, συν τω χρόνω δε αποφασιστικάς αρμοδιότητας – επετυγχάνετο να αντιπαράσσεται πλέον εντονώτερον και αυθεντικώτερον ο λαός. Μετά δε την στοιχειώδη καθιέρωσιν της δημοκρατικής αρχής υπό την μορφήν της αρχής της ‘εθνικής κυριαρχίας’, το αντιπροσωπευτικόν σύστημα εχρησιμοποιήθη προς περιστολήν μάλλον, παρά προς συνεπή εφαρμογήν της δημοκρατικής αρχής» (ό.π., σελ. 174-176).

των ορίων που θέτει το Σύνταγμα το οποίο ο ίδιος έχει θεσπίσει⁸. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αντιπροσωπευτική αρχή συνιστά πλέον οργανωτική βάση ενός σύγχρονου δημοκρατικού πολιτεύματος.

β) Η αντιπροσωπευτική αρχή στο Σύνταγμα του 1952

Η σύνδεση της αντιπροσώπευσης με τη δημοκρατία αναδεικνύεται από τον Μάνεση και όταν εισέρχεται στη συγκεκριμένη ανάλυση της αρχής του αντιπροσωπευτικού συστήματος, όπως αυτή αποτυπωνόταν στο Σύνταγμα του 1952. Το αντιπροσωπευτικό σύστημα χαρακτηρίζεται από την άσκηση της νομοθετικής εξουσίας κυρίως από τη Βουλή, τα μέλη της οποίας αναδεικνύονται μέσω εκλογών που διενεργούνται ανά τακτά χρονικά διαστήματα. Έτσι, η Βουλή, ως λαϊκή αντιπροσωπεία «εις τα πολιτεύματα τα διεπόμενα υπό της “δημοκρατικής αρχής”», δεν είναι απλώς κρατικόν τι όργανον. Είναι *όργανον αναδεικνυόμενον απ’ ευθείας υπό του κυριάρχου λαού*, ενεργούντος ως εκλογικού σώματος⁹. Σ’ αυτό το πλαίσιο, υποστηρίζει ότι η αποξένωση της λαϊκής αντιπροσωπείας από την άσκηση της κύριας αρμοδιότητάς της, την εκπόνηση του νομοθετικού έργου, συνιστά υπονόμηση της δημοκρατικής αρχής.

Η παραπάνω τοποθέτηση είχε άμεσα πρακτικές προεκτάσεις, αφού η αυτόνομη κυβερνητική νομοθεσία, που είχε προηγουμένως ανθήσει με τη μορφή των «αναγκαστικών νόμων»¹⁰, επανεμφανίστηκε υπό το καθεστώς του Συντάγματος του 1952 με τη μορφή των Πράξεων Υπουργικού Συμβουλίου (ΠΥΣ)¹¹. Οι ΠΥΣ ήταν κανονιστικές πράξεις με νομοθετικό περιεχόμενο, τις οποίες εξέδιδαν οι κυβερνήσεις χωρίς προηγούμενη εξουσιοδότηση και

⁸ Με τα χαρακτηριστικά λόγια του ίδιου, «Δια του Συντάγματος ο λαός έχει “αυτοδεσμευθή” να εκφράζη εν τω πλαισίου αυτού την θέλησίν, καθ’ ωρισμένον νομικώς οργανωμένον τρόπον», (ό.π., σελ. 92). Πρβλ. την παρεμφερή μεταγενέστερη ανάλυση των F. Hamon, M. Troper, *Droit Constitutionnel*, LGDJ, Paris, 2003, p. 174.

⁹ Α. Μάνεσης, «Η έκτακτος νομοθετική διαδικασία (Συμβολή εις την ερμηνείαν του άρθρου 35 παρ. 2-5 του Συντάγματος)», στον ίδιο, *Συνταγματική θεωρία και πράξη 1954-1979*, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 184 [η υπογράμμιση δική του].

¹⁰ Δεν είναι τυχαίο ότι η διδακτορική διατριβή του Μάνεση αφορούσε ακριβώς αυτό το θέμα, βλ. Α. Μάνεση, *Περί αναγκαστικών νόμων. Αι εξαιρετικά νομοθετικά αρμοδιότητες της εκτελεστικής εξουσίας*, εκδ. οίκος «Το Νομικόν» Νικ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1953.

¹¹ Για τις ΠΥΣ βλ. επίσης Ν. Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, γ’ εκδ., Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σελ. 225-229.

καλούνταν να επικυρώσει a posteriori η Βουλή με νόμους ή νομοθετικά διατάγματα. Η έκδοση ΠΥΣ, όπως επισήμαινε ο Μάνεσης ήδη από το 1955, δεν ήταν τίποτα άλλο παρά «*αυθαίρετος οικειοποίησης νομοθετικών αρμοδιοτήτων υπό Κυβερνήσεων*»¹², οι οποίες παραμέριζαν με αυτόν τον τρόπο την κατ' εξοχήν αρμόδια για τη θέση κανόνων δικαίου λαϊκή αντιπροσωπεία. Ο Μάνεσης δεν σταμάτησε να στηλιτεύει αυτήν την πρακτική «*λαθραίας και αφανούς ασκήσεως νομοθετικής εξουσίας*»¹³ ούτε όταν συνεχίστηκε υπό το καθεστώς του Συντάγματος του 1975 (μέχρι το 1991!) με τη μορφή έκδοσης υπουργικών αποφάσεων χωρίς προηγούμενη νομοθετική εξουσιοδότηση.

Η ευαισθησία του Μάνεση για τη δημοκρατική λειτουργία της αντιπροσώπευσης εκδηλώθηκε επίσης και όταν, ήδη από το 1954, προσπάθησε να οριοθετήσει την έκτακτη νομοθετική διαδικασία που προέβλεπε το άρθρο 35 του Συντάγματος του 1952¹⁴. Συγκεκριμένα, το εν λόγω άρθρο έδινε τη δυνατότητα στο βασιλιά¹⁵, όταν απουσίαζε η Βουλή ή είχαν διακοπεί οι εργασίες της, να εκδίδει νομοθετικά διατάγματα για τη ρύθμιση εξαιρετικώς επειγόντων θεμάτων¹⁶. Απαραίτητη ήταν μόνο η έγκρισή τους από μία 60μελή ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή που οριζόταν στην αρχή κάθε περιόδου και λειτουργούσε μέχρι την έναρξη της νέας, η οποία καλούνταν να ψηφίσει ύστερα από περιορισμένης διάρκειας συζήτηση που ολοκληρωνόταν σε μία μόνο συνεδρίαση. Παρότι ο Μάνεσης θεωρούσε ότι η εν λόγω έκτακτη νομοθετική διαδικασία συνιστούσε μια ικανοποιητική καινοτομία¹⁷, δεν δίστασε να στηλιτεύσει την καταχρηστική εφαρμογή της¹⁸. Αυτή οφειλόταν στο γεγονός ότι η επιτροπή αδιαφορούσε συστηματικά για τη συνδρομή της ουσιαστικής προϋπόθεσης του «εξαιρετικώς επείγοντος» και ουδέποτε αξιοποίησε τη δυνατότητα επιβολής περιορισμών που της έδινε η τέταρτη παράγραφος

¹² Α. Μάνεσης, «Πράξεις υπουργικού συμβουλίου νομοθετικού περιεχομένου» στον ίδιο, *Συνταγματική Θεωρία...*, ό.π., σελ. 252 και γενικότερα σελ. 244-276 [η υπογράμμιση δική του].

¹³ Α. Μάνεσης, «Πράξεις υπουργικού συμβουλίου...», ό.π., σελ. 274, σημ. 18 [η υπογράμμιση δική του].

¹⁴ Α. Μάνεσης, «Η έκτακτος νομοθετική διαδικασία...», ό.π., σελ. 182-243.

¹⁵ Η σχετική αρμοδιότητα ανήκε τυπικά στον Ανώτατο Άρχοντα, στην πράξη όμως ασκούσαν από την κυβέρνηση.

¹⁶ Τα νομοθετικά διατάγματα κρίθηκε εξαρχής ότι είχαν ισχύ τυπικού νόμου, βλ. Γ. Παπαχατζή, *Σύστημα του εν Ελλάδι ισχύοντος Διοικητικού Δικαίου*, εκδ. Π. Ζαχαρόπουλου, Αθήνα, 1952, σελ. 97.

¹⁷ Βλ. Α. Μάνεση, *Συνταγματικόν Δίκαιον. Πανεπιστημιακά παραδόσεις*, τ. Α', Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1967, σελ. 262.

¹⁸ Βλ. Α. Μάνεση, «Η έκτακτος νομοθετική διαδικασία...», ό.π., σελ. 242, σημ. 211.

του άρθρου 35, ενώ απέρριψε όλες τις προτάσεις τροποποίησης, κατάργησης ή ακύρωσης διατάξεων νομοθετικών διαταγμάτων που υπεβλήθησαν ενώπιόν της¹⁹.

γ) *Ελεύθερη και επιτακτική εντολή*

Το ενδιαφέρον του Μάνεση για τη μεγαλύτερη δυνατή διασφάλιση της λαϊκής κυριαρχίας αποτυπώνεται εξίσου όταν σκιαγραφεί τη φύση και τα όρια της αντιπροσωπευτικής εντολής. Σε θεωρητικό επίπεδο, επικρίνει με εκτενή επιχειρηματολογία την άποψη ότι η Βουλή είναι άμεσο όργανο του κράτους το οποίο απλώς αναδεικνύεται από το εκλογικό σώμα και δεν τελεί σε καμία σχέση εξάρτησης από εντολές, οδηγίες ή υποδείξεις των εκλογέων²⁰. Ακόμα περισσότερο μάλιστα, ο Μάνεσης τοποθετείται ευθέως υπέρ της καθιέρωσης της επιτακτικής εντολής και του δικαιώματος ανάκλησης των βουλευτών, θεωρώντας ότι ανταποκρίνονται πληρέστερα στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας²¹.

Το Σύνταγμα του 1952, κατά τον Μάνεση, ακολούθησε μια ενδιάμεση επιλογή ανάμεσα στην απόλυτα ελεύθερη και την επιτακτική εντολή. Ειδικότερα, ο Μάνεσης υποστηρίζει ότι η πρόβλεψη του άρθρου 67 του Συντάγματος του 1952 (και όλων των προηγούμενων ελληνικών Συνταγμάτων) που όριζε ότι «οι βουλευτές αντιπροσωπεύουσιν το Έθνος και ουχί μόνον την εκλογικήν περιφέρειαν υπό της οποίας εκλέγονται» συνεπαγόταν την ύπαρξη μιας ουσιαστικής σχέσης ανάμεσα σε εκλογείς και εκλεγόμενους και μια σχετική εξάρτηση των δεύτερων από τη θέληση των πρώτων. Με τα χαρακτηριστικά λόγια του ίδιου, «μεταξύ Λαού ως εκλογικού σώματος και Βουλής υφίσταται τοιούτος νομικός δεσμός, ακριβώς διότι η εκλογή δεν έχει τυπικόν απλώς αλλά και ουσιαστικόν πως χαρακτήρα, όστις ιδίως προσδίδει εις την Βουλήν την

¹⁹ Βλ. Α. Μάνεση, «Η έκτακτος νομοθετική διαδικασία...», ό.π., σελ. 215, σημ. 120. Για «δίκαιον της δευτερευούσης ανάγκης» έκανε ειρωνικά λόγο εκείνη την περίοδο ο Φ. Βεγλερής, «Η νομοπαραγωγική δράσις της διοικήσεως», *EEN*, τχ 3, 1962, σελ. 281 και γενικότερα σελ. 273-291.

²⁰ Βλ. Α. Μάνεση, *Αι εγγυήσεις...*, τ. II', ό.π., σελ. 190.

²¹ Με τη διατύπωση του ίδιου, «Η δημοκρατική αρχή και δη υπό την αυθεντικήν της μορφήν ως αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, αυστηρώς εφαρμοζομένη, υπαγορεύει την απόλυτον εξάρτησιν των εκλεγόμενων από την θέλησιν των εκλογέων, ήτοι την πλήρη υποταγήν των “αντιπροσώπων” υπο την θέλησιν του κυριάρχου Λαού. Κατ’ αυστηράν εφαρμογήν της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας θα έπρεπε να λειτουργούν οι θεσμοί της “επιτακτικής εντολής” και του ανακλητού των βουλευτών και να υφίσταται εν γένει πλήρης εξάρτησις της Βουλής από την θέλησιν του εκλογικού σώματος», βλ. Α. Μάνεση, *Αι εγγυήσεις...*, τ. II', ό.π., σελ. 193.

λεγομένην “αντιπροσωπευτικήν” του Λαού ιδιότητα»²². Παρά τη στιβαρή λεκτική διατύπωση που χρησιμοποιεί, ο Μάνεσης δεν φαίνεται να θεμελιώνει με την επιχειρηματολογία του κάτι περισσότερο από αυτό που αργότερα ο Δ. Τσάτσος χαρακτήρισε ως «πολιτική εντολή-πλαίσιο»²³. Τούτο προκύπτει και από τις έννομες συνέπειες στις οποίες θεωρεί ότι στηρίζεται ο νομικός δεσμός μεταξύ των αντιπροσωπευόμενων-εκλογέων και των αντιπροσώπων τους βουλευτών, και δεν είναι άλλες από την αρχή της δημοσιότητας των συνεδριάσεων της Βουλής που εξασφαλίζει τη συνεχή παρουσία-έλεγχο του λαού στα πεπραγμένα της και από την προσφυγή στην κρίση του λαού μέσω της διενέργειας εκλογών. Η ανάλυσή του χαρακτηρίζεται από μια μέριμνα για την εκλογίκευση των πολιτικών δεσμών, σε μια εποχή κατά την οποία οι πελατειακές σχέσεις αποτελούσαν ακόμα βασική όψη του πολιτικού συστήματος ενώ τα κόμματα αρχών (με εξαίρεση την Αριστερά) απουσίαζαν. Οι αλλαγές στην κοινωνική δομή της χώρας είχαν βέβαια ήδη αρχίσει να σηματοδοτούν μια αυξανόμενη τάση αποπροσωποποίησης των πολιτικών σχέσεων και αποδυνάμωσης του «ρουσφετιού»²⁴. Αυτήν ακριβώς την τάση επιδίωκε να ενισχύσει ο Μάνεσης προδίδοντάς της έναν οιονεί δεσμευτικό νομικό χαρακτήρα, χωρίς βέβαια να λησμονεί ότι τα κόμματα τελούσαν ακόμα επισήμως σε καθεστώς θεσμικής ανυποληψίας, καθώς η καθολική αποδοχή τους ως βασικού μέρους του πολιτικού παιχνιδιού δεν συμβάδιζε με τη νομική αναγνώρισή τους²⁵. Σε κάθε περίπτωση, θα ήταν άδικο να μην επισημανθεί η εκ μέρους του εξαντλητική πραγματέυση του θέματος, η οποία ξεχωρίζει σε μια εποχή που η επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου αντιμετωπίζει το αντιπροσωπευτικό σύστημα με φορμαλιστικό τρόπο²⁶.

²² Α. Μάνεσης, *Αι εγγυήσεις...*, τ. Π', ό.π., σελ. 191 [η υπογράμμιση δική του].

²³ Βλ. Δ. Τσάτσου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Β' (Οργάνωση και λειτουργία της Πολιτείας), β' εκδ., Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993, σελ. 91.

²⁴ Βλ. J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τ. Α', β' εκδ., μτφρ. Π. Μερλόπουλου, Σαββάλας, Αθήνα, 2002, σελ. 196-198.

²⁵ Βλ. Γ. Δρόσου, *Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα*, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1982, σελ. 37-45.

²⁶ Βλ. ενδεικτικά τις «άχρωμες» και αποφθεγματικές διατυπώσεις του Η. Κυριακόπουλου, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, δ' εκδ., Π. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1960, σελ. 90-92.

δ) Τα όρια αναθεώρησης των διατάξεων που ορίζουν το αντιπροσωπευτικό σύστημα

Η αντίληψη του Μάνεση για το αντιπροσωπευτικό σύστημα αναδεικνύεται ανάγλυφα και στην αυτοτελή μελέτη του για την αναθεώρηση του Συντάγματος²⁷. Ερμηνεύοντας το άρθρο 108 παρ. 2 του Συντάγματος του 1952 που όριζε ότι «ουδέποτε αναθεωρούνται αι διατάξεις του παρόντος Συντάγματος αι καθορίζουσαι την μορφήν του πολιτεύματος ως Βασιλευομένης Δημοκρατίας ως και οι θεμελιώδεις διατάξεις αυτού», ο Μάνεσης υποστηρίζει ότι οι σχετικές με τη λαϊκή αντιπροσωπεία διατάξεις είναι θεμελιώδεις και άρα μη αναθεωρήσιμες, ακριβώς επειδή χαρακτηρίζουν και προσδιορίζουν το αντιπροσωπευτικό σύστημα. Έτσι, θεωρεί ότι δεν θα ήταν επιτρεπτή μια αναθεώρηση του Συντάγματος του 1952 που θα κατοχύρωνε σύστημα δύο Βουλών ή επαγγελματικής αντιπροσωπείας²⁸. Επίσης, στην ίδια μελέτη παίρνει θέση για τις προβλέψεις της πρότασης συνταγματικής αναθεώρησης του 1963²⁹, υποστηρίζοντας ότι θα κινούνταν εντός των συνταγματικώς επιβληθέντων ορίων αναθεώρησης μια ενδεχόμενη διαίρεση της Βουλής σε τμήματα, όχι όμως και η θέσπιση αναγκαστικών νόμων παρά μόνο όταν απουσιάζει η Βουλή³⁰. Από την άλλη πλευρά, τονίζει ότι δεν θα ήταν επιτρεπτή με βάση την «εν τη διά του Συντάγματος ρυθμίσει των αρμοδιοτήτων και των σχέσεων των αμέσων οργάνων του κράτους» μια ενδεχόμενη άμεση σύμπραξη του λαού στην άσκηση της νομοθετικής εξουσίας υπό τη μορφή του νομοθετικού δημοψηφίσματος ή της νομοθετικής πρωτοβουλίας³¹. Για τον ίδιο λόγο, χαρακτηρίζει ως ανεπίτρεπτη μια αναθεώρηση του Συντάγματος που θα καθιέρωνε την επιτακτική εντολή, παρότι εκτιμά ότι «ούτω πως θα προήγετο η εφαρμογή της δημοκρατικής αρχής δια της τονώσεως της εξαρτήσεως των εκλεγομένων από τους εκλογείς των»³².

Η επιχειρηματολογία του Μάνεση για το ανεπίτρεπτο της μέσω αναθεώρησης του Συντάγματος του 1952 κατοχύρωσης της άμεσης σύμπραξης του λαού στην άσκηση της

²⁷ Βλ. Α. Μάνεση, *Η αναθεώρησις του Συντάγματος. Συμβολή εις την ερμηνείαν του άρθρου 108*, Αφοί Π. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη-Αθήναι, 1966.

²⁸ Βλ. Α. Μάνεση, *Η αναθεώρησις...*, ό.π., σελ. 25-26.

²⁹ Για την αναθεωρητική πρόταση του 1963 ας μου επιτραπεί η παραπομπή σε Χ. Κουρουνδή, *Το Σύνταγμα και η Αριστερά. Από τη «βαθεία τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975*, Νήσος, Αθήνα, 2018, σελ. 71-156.

³⁰ Βλ. Α. Μάνεση, *Η αναθεώρησις...*, ό.π., σελ. 27, σημ. 39.

³¹ Βλ. Α. Μάνεση, *Η αναθεώρησις...*, ό.π., σελ. 25, σημ. 32.

³² Βλ. Α. Μάνεση, *Η αναθεώρησις...*, ό.π., σελ. 28, σημ. 42.

νομοθετικής εξουσίας ή της επιτακτικής εντολής, είναι συνεπής με τη συνολική εκτίμησή του ότι στο Σύνταγμα του 1952 «η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας ευρίσκει μίαν *στοιχειώδη* εφαρμογήν δια του υφισταμένου αντιπροσωπευτικού συστήματος»³³. Ταυτόχρονα, με δεδομένη τη ρητή θεωρητική τοποθέτησή του υπέρ των παραπάνω προτάσεων, αναδεικνύει τη μεθοδολογική συνέπεια και την επιστημονική εντιμότητά του. Αποτελεί έμπρακτη εκδήλωση της θέσης του ότι «ο ακολουθών την θετικήν μέθοδον θεωρητικός ή εφαρμοστής του δικαίου διαπιστώνει απλώς την εκάστοτε νομικήν πραγματικότητα» χωρίς κατά την επιστημονική του εργασία να εκτιμά το περιεχόμενο ή το κύρος των κανόνων δικαίου με βάση τις αντιλήψεις του³⁴. Και ο Μάνεσης όντως δεν υπέπεσε σ' αυτόν τον πειρασμό, παρότι οι απόψεις του υπερακόντιζαν κατά πολύ το στενό ορίζοντα του Συντάγματος του 1952³⁵, το οποίο εύλογα επέκρινε χαρακτηρίζοντάς το «ασυγχρόνιστον και απροσάρμοστον προς τας ανάγκας της εποχής μας, αι οποίαι ήσαν ήδη αισθηταί πολύ πρό του 1952»³⁶...

2. Ο Μάνεσης για το αντιπροσωπευτικό σύστημα στην εποχή της Μεταπολίτευσης

α) *Oi de constitutione ferenda* προτάσεις για μια νέα μηχανική της αντιπροσώπευσης

Μετά την τραγική εμπειρία της δικτατορίας και την ανάδειξη της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής, είχε φτάσει η ώρα για την άρση της συνταγματικής εκκρεμότητας και ο Αριστόβουλος Μάνεσης δεν θα μπορούσε παρά να είναι παρών. Η πιο γνωστή από τις παρεμβάσεις του στη συζήτηση για τη διαμόρφωση του Συντάγματος του 1975 αφορά στη νομικοπολιτική θέση του ΠτΔ³⁷, αλλά ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας μελέτης. Εξίσου σημαντικές ήταν όμως οι προτάσεις για ένα δημοκρατικό Σύνταγμα, τις οποίες συνέγραψε και δημοσίευσε μαζί με άλλους

³³ Α. Μάνεσης, *Αι εγγυήσεις...*, τ. Ι΄, ό.π., σελ. 177 [η υπογράμμιση δική του].

³⁴ Α. Μάνεσης, *Αι εγγυήσεις...*, τ. Ι΄, Αφοί Π. Σάκκουλα, Αθήναι-Θεσσαλονίκη, 1956, σελ. 232.

³⁵ Βλ. τη σχετική αναφορά του Γ. Σωτηρέλη, «Ο αντιεξουσιαστικός λόγος στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση» σε *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση. Κράτος, Σύνταγμα και Δημοκρατία στο έργο του*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1994, σελ. 189.

³⁶ Α. Μάνεσης, *Συνταγματικόν Δίκαιον...*, ό.π., σελ. 264.

³⁷ Α. Μάνεσης, «Η νομικοπολιτική θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας κατά το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος», *ΝοΒ*, τχ 5, 1975, σελ. 449-464.

επιστήμονες της εποχής³⁸. Πριν από κάθε αναφορά στις συγκεκριμένες προτάσεις, αξίζει να επισημανθεί το ενδιαφέρον του Μάνεση και των άλλων επιστημόνων για την όσο το δυνατόν πιο ενεργητική συμμετοχή του λαού στη διαμόρφωση του Συντάγματος. Έτσι, η Ομάδα επιστημόνων εξέδωσε τις προτάσεις σε βιβλίο με λευκές τις αριστερές σελίδες ώστε «να έχουν τη δυνατότητα οι ειδικοί αλλά και οι απλοί αναγνώστες να σημειώνουν δίπλα στο κείμενο παρατηρήσεις και σχόλια»³⁹. Επίσης, τα μέλη της ίδρυσαν μαζί με άλλες προσωπικότητες την «Επιτροπή για τις συνταγματικές ελευθερίες», διακηρύσσοντας ότι «οι κοινωνικοί και επαγγελματικοί χώροι μπορούν και πρέπει να έχουν γνώμη και μάλιστα για θέματα τόσο κεφαλαιώδη – γνώμη που άμεσα κατατοπίζει το Κοινοβούλιο για τις λαϊκές αντιδράσεις και θετικά το βοηθεί στην εναρμόνισή του μ' αυτές»⁴⁰. Η Επιτροπή ανέπτυξε δράση ενημέρωσης των πολιτών για τον εξελισσόμενο συνταγματικό διάλογο⁴¹. Όταν ξεκίνησαν οι συζητήσεις στην Ολομέλεια της Βουλής, αντιπροσωπεία της Επιτροπής επέδωσε στον Πρόεδρο της Βουλής υπόμνημα με το οποίο ζητούσε, μεταξύ άλλων, την παροχή δυνατότητας υποβολής τροπολογιών από κοινωνικούς φορείς⁴².

Η παραπάνω Ομάδα επιστημόνων αντέταξε στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, που αποτελούσε βασικό κόμβο της συνταγματικής αφήγησης του Κ. Καραμανλή από την εποχή της «βαθείας τομής», την ενδυνάμωση του αντιπροσωπευτικού συστήματος και «νέες μορφές κοινωνικών ελέγχων»⁴³. Έτσι, για τη διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας του αντιπροσωπευτικού συστήματος, πρότειναν την κατοχύρωση της διαρκούς παρουσίας της Βουλής, την πλήρη προστασία της βουλευτικής ασυλίας και τη διαίρεση της Βουλής σε

³⁸ Ομάδα επιστημόνων (Φ. Βεγλερής, Ξ. Γιαταγάνας, Γ. Κουμάντος, Α. Μάνεσης, Γ. Μαυρογορδάτος, Ν. Παπαντωνίου, Σ. Πλασκοβίτης), *Προτάσεις για ένα δημοκρατικό Σύνταγμα*, Ερμής, Αθήνα, 1975.

³⁹ Βλ. Ομάδα επιστημόνων, *ό.π.*, σελ. 8.

⁴⁰ Βλ. τη διακήρυξη της επιτροπής την οποία υπέγραψαν μεταξύ άλλων οι Μ. Αναγνωστάκης, Φ. Βεγλερής, Σ. Καραγιώργας, Δ. Κουμάντος, Α. Μάνεσης, Μ. Πλωρίτης, Γ. Ρίτσος, Α. Ρουσοπούλου, Α. Σαμαράκης σε *Ριζοσπάστης*, 19 Ιανουαρίου 1975.

⁴¹ Βλ. την περιγραφή της εκδήλωσης που οργάνωσε η Επιτροπή σε *Αυγή*, 11 Φεβρουαρίου 1975. Αντίστοιχη εκδήλωση οργάνωσε και η παρεμφερής «Κίνηση για τη Δημοκρατία και το Σύνταγμα» με κεντρικό ομιλητή τον Α. Μάνεση, βλ. *Αυγή*, 18 Φεβρουαρίου 1975.

⁴² Βλ. *Αυγή*, 29 Μαρτίου 1975.

⁴³ Βλ. Ομάδα επιστημόνων, *ό.π.*, σελ. 65-67.

τιμήματα. Επιπλέον, τάχθηκαν υπέρ του συνδυασμού του αντιπροσωπευτικού συστήματος με μορφές άμεσης συμμετοχής του λαού στην άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας. Έτσι, υποστήριξαν ότι «θα ήταν σκόπιμο να καθιερωθεί και η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία με συγκέντρωση αριθμού υπογραφών π.χ. 20.000»⁴⁴. Επίσης, πρότειναν τη μέγιστη δυνατή κατοχύρωση των δικαιωμάτων της κοινοβουλευτικής μειοψηφίας, πχ με την αναγνώριση της δυνατότητας σύστασης εξεταστικών επιτροπών με αίτημα του ¼ του συνολικού αριθμού των βουλευτών. Στις παραπάνω προτάσεις, αν και αποτελούν προϊόν συλλογικής προσπάθειας, φαίνεται ευδιάκριτα η σφραγίδα της συνταγματικής σκέψης του Μάνεση. Η προσπάθεια ελέγχου και αυστηρής οριοθέτησης της εκτελεστικής εξουσίας και ο συνδυασμός του αντιπροσωπευτικού συστήματος με νέες μορφές λαϊκής συμμετοχής συνθέτουν το νήμα της συνέχειας των παραπάνω προτάσεων με τις προδικτατορικές επεξεργασίες του κορυφαίου συνταγματολόγου.

β) Η αντιπροσωπευτική εντολή στο Σύνταγμα του 1975

Στο πλαίσιο της εξελισσόμενης συνέχειας της σκέψης του, εντάσσεται και η κριτική του Μάνεση στη διατύπωση του άρθρου 51 παρ. 2 του Συντάγματος του 1975, που όρισε ότι οι βουλευτές αντιπροσωπεύουν το έθνος απαλείφοντας την αναφορά των προηγούμενων Συνταγμάτων στην εκλογική περιφέρεια. Συγκεκριμένα, υποστήριξε ότι ενώ η παλιά διατύπωση υπονοούσε μια ουσιαστική σχέση ανάμεσα σε εκλογείς και εκλεγόμενους, στο νέο Σύνταγμα «ο ρόλος του “κυρίαρχου Λαού” φαίνεται να εξαντλείται, κατά τις εκλογές, στην απλή ανάδειξη των βουλευτών: οι βουλευτές εμφανίζονται ως αντιπροσωπεύοντες μόνο το Έθνος, σαν αφηρημένη οντότητα, και ως ελεύθεροι να θέλουν ο,τιδήποτε “για το Έθνος” (=αντί του Έθνους) χωρίς να λαβαίνουν υπόψη τη θέληση των εκλογέων τους»⁴⁵. Συνδυάζοντας μάλιστα τη συγκεκριμένη διάταξη με την επίσης νέα διάταξη του άρθρου 60 παρ. 1 του Συντάγματος κάνει λόγο για έμμεση, έστω και φραστική, οπισθοδρόμηση του αντιπροσωπευτικού συστήματος προς την αρχή της εθνικής κυριαρχίας.

⁴⁴ Βλ. Ομάδα επιστημόνων, *ό.π.*, σελ. 87.

⁴⁵ Α. Μάνεσης, «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα», στον ίδιο, *Συνταγματική Θεωρία...*, *ό.π.*, σελ. 568.

Η παραπάνω κριτική διατυπώθηκε το Νοέμβριο του 1975 όταν το κομματικό σύστημα της μεταπολίτευσης δεν είχε ακόμα διαμορφωθεί. Στην πορεία των χρόνων, η συγκρότηση κομμάτων «αρχών», τα οποία παίζουν αποτελεσματικά το ρόλο της διαμεσολάβησης ανάμεσα στην κοινωνία και την κρατική εξουσία⁴⁶, άλλαξε τη σχέση αντιπροσώπευσης μεταξύ του λαού και των εντολέων του. Η εξέλιξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα να συρρικνωθούν οι πελατειακές σχέσεις που έθεταν εμπόδια στην πολιτική-εξωσυνταγματική προϋπόθεση που έθετε προδικτατορικά ο Μάνεσης για την «ουσιαστική εντολή» του λαού προς τους αντιπροσώπους του. Έτσι, η αντιπροσώπευση προσέλαβε μεν ένα πιο ουσιαστικό περιεχόμενο, αν και η Βουλή δεν απέκτησε στην πράξη έναν πρωταγωνιστικό ρόλο, αφού η εκτελεστική εξουσία ενίσχυσε την πρωτοκαθεδρία της⁴⁷.

Από την άλλη πλευρά, ανεξάρτητα από τις ενστάσεις που μπορεί να διατυπωθούν απέναντι στην εν λόγω κριτική του Μάνεση, η προσέγγισή του για το συγκεκριμένο ζήτημα είναι σαφής και αναλλοίωτη στο χρόνο. Ειδικότερα, όπως προαναφέρθηκε, κατά την προδικτατορική περίοδο είχε εκφράσει ρητά τη θέση ότι *από νομική άποψη* οι εκλογές ιδρύουν μια ουσιαστική αντιπροσωπευτική σχέση μεταξύ εκλογέων και εκλεγομένων στο πλαίσιο της οποίας οι δεύτεροι οφείλουν να ακολουθούν τις κατευθύνσεις της θέλησης των πρώτων⁴⁸, καθώς και ότι *από πολιτική άποψη* οι βουλευτές εκλέγονται για να «θέλουν» στη Βουλή κατ' αρχήν ό,τι «θέλουν» οι εκλογείς τους⁴⁹. Κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, όπως προκύπτει από την

⁴⁶ Βλ. Δ. Τσάτσου, *ό.π.*, σελ. 118.

⁴⁷ Βλ. Ι. Καμτσίδου, *Το κοινοβουλευτικό σύστημα. Δημοκρατική αρχή και κυβερνητική ευθύνη*, Σάββαλας, Αθήνα, 2011, σελ. 63.

⁴⁸ Με τη χαρακτηριστική διατύπωση του ίδιου, «δια της εκλογής ιδρύεται ουσιαστική “αντιπροσωπευτική” σχέσις μεταξύ εκλογέων και εκλεγομένων εφ’ όσον ο Λαός, δηλαδή οι απαρτίζοντες το εκλογικόν σώμα πολίται *δεν* αναδεικνύουν απλώς τα φυσικά πρόσωπα, εκ των οποίων συγκροτείται το συλλογικόν κρατικόν όργανον το καλούμενον Βουλή δια να εκφράζη αντί του κυριάρχου Λαού θέλησιν αποδοιδόμενην εις αυτόν και ισχύουσαν ως εάν προήρχετο αληθώς εξ αυτού. Ως εδείχθη, ο Λαός εκφράζει δια της εκλογής και θέλησιν *ουσιαστικήν*, καθορίζων εις γενικάς γραμμάς και επί ζωτικών ζητημάτων τας κατευθύνσεις καθ’ ας πρέπει να εκδηλωθή η θέλησις των εκλεγομένων, και του συλλογικού οργάνου το οποίον ούτοι συγκροτούν, ήτις οφείλει να είναι *σύμφωνος ή τουλάχιστον να μη αντίκειται* προς την εκπεφρασμένην ήδη θέλησιν του Λαού – εκλογικού σώματος», βλ. Α. Μάνεση, *Αι εγγυήσεις...*, τ. Π', *ό.π.*, σελ. 200.

⁴⁹ Και στο σημείο αυτό η διατύπωσή του είναι κατηγορηματική: «δια των εκλογών οι εκλογείς δεν εκφράζουν απλώς την εμπιστοσύνην των προς ωρισμένα πρόσωπα δια να ενεργούν όπως αυτά θέλουν εν ονόματι του

παραπάνω κριτική του στη διατύπωση του άρθρου 51 παρ. 2 του Συντάγματος του 1975, επιμένει τόσο στην άποψη περί ουσιαστικής εντολής και νομικού δεσμού μεταξύ εκλογέων και βουλευτών απορρέοντος από τον ίδιο το χαρακτήρα του αντιπροσωπευτικού συστήματος, όσο και στη θέση ότι τούτο έχει ως αποτέλεσμα τη δέσμευση των βουλευτών από τη θέληση των εκλογέων τους. Με αυτά τα δεδομένα, δεν φαίνεται επαρκώς θεμελιωμένη η άποψη του καθηγητή Μανιτάκη, όταν επικαλείται τη διδασκαλία του Μάνεση για να υποστηρίξει ότι από τη συνδυαστική ερμηνεία της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας και της αντιπροσωπευτικής αρχής «συνάγεται ότι οι βουλευτές επιλέγονται από ένα κόμμα και εκλέγονται από τον λαό, για να αντιπροσωπεύσουν -και όχι να εκπροσωπήσουν- το σύνολο του λαού και τα μακροπρόθεσμα συμφέροντά του και όχι μόνον μιας μερίδας του ή μόνον τους ψηφοφόρους τους»⁵⁰.

γ) *Το αντιπροσωπευτικό σύστημα στην εποχή του πλειοψηφικού κοινοβουλευτισμού και η αναθεώρηση του 1986*

Η συζήτηση για τη φύση της αντιπροσωπευτικής εντολής ατόνησε, ήδη από την πρώτη δεκαετία εφαρμογής του Συντάγματος του 1975, εξαιτίας της παγίωσης μιας νέας πολιτικής πραγματικότητας. Η ανάδειξη ισχυρών μονοκομματικών κυβερνήσεων με ευρεία κοινοβουλευτική πλειοψηφία και παντοδυναμία του πρωθυπουργού άλλαξε τους όρους της συνταγματικής συζήτησης και καθόρισε την εξέλιξη των αναζητήσεων του Μάνεση αναφορικά με το παρόν και το μέλλον του αντιπροσωπευτικού συστήματος. Έτσι, στην κριτική του απέναντι στην αναθεώρηση του 1986, ο Μάνεσης εστιάζει το ενδιαφέρον του στη μεταφορά αρμοδιοτήτων από τον ένα πόλο της εκτελεστικής εξουσίας, τον ΠτΔ, στον άλλο, την

“Έθνος”. Τα εκλέγουν και, ιδίως, διότι *ταυτίζονται αι πολιτικά επιδιώξεις των*, τας οποίας – βάσει του κατά τας εκλογάς εξαγγελιομένου πολιτικού προγράμματος και δη του κόμματος εις το οποίον ανήκουν – οι εκλεγόμενοι επιφορτίζονται και αναλαμβάνουν να προωθήσουν κατά την ενάσκησιν του βουλευτικού των λειτουργήματος. Τοιουτοτρόπως οι βουλευταί εκλέγονται δια να “θέλουν” εις την Βουλήν κατ’ αρχήν ό,τι “θέλουν” οι εκλογείς των», βλ. Α. Μάνεση, *Αι εγγυήσεις...*, τ. ΙΙ’, ό.π., σελ. 203.

⁵⁰ Βλ. Α. Μανιτάκη, «Η λαϊκή κυριαρχία ως λαϊκή εντολή και η διδασκαλία του Μάνεση» σε <https://www.constitutionalism.gr/manitakis-laiki-kuriarhia-manesis/>, ο οποίος προσθέτει επίσης ότι η εκ μέρους του Μάνεση ανάλυση της αντιπροσώπευσης υπό το πρίσμα της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας ανταποκρινόταν στα αιτούμενα της εποχής 1952-1967. Για μια προγενέστερη μορφή της υποσημειούμενης παρατήρησής του βλ. Α. Μανιτάκη, «Η δημοκρατική αρχή στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση και οι λογικές και ιστορικές προεκτάσεις της» σε *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση...*, ό.π., σελ. 341.

κυβέρνηση και ειδικά στον πρωθυπουργό⁵¹. Έτσι, ενώ θεωρεί ευκαταία και σκόπιμη την κατάργηση των «υπερεξουσιών» του ΠτΔ, εκτιμά ότι θα έπρεπε να αναγνωριστούν στον αιρετό αρχηγό του κράτους κάποιες «διαιτητικές» αρμοδιότητες. Κύριο μέλημά του όμως, είναι η ενίσχυση του αντιπροσωπευτικού συστήματος και μάλιστα, ακριβώς επειδή είχε επίγνωση του ρόλου της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας σε ένα σύστημα πλειοψηφικού κοινοβουλευτισμού, η ενδυνάμωση των κοινοβουλευτικών μειοψηφιών και η καθιέρωση θεσμών άμεσης δημοκρατίας⁵². Ειδικότερα, προτείνει την καθιέρωση της δυνατότητας διενέργειας δημοψηφίσματος και υποβολής πρότασης νόμων με λαϊκή πρωτοβουλία, καθώς και την κατοχύρωση της απλής αναλογικής και της δυνατότητας σύστασης εξεταστικών επιτροπών της Βουλής με αίτημα των 2/5 του συνολικού αριθμού των βουλευτών.

Στο σημείο αυτό, παρατηρείται μια διαφοροποίηση σε σχέση με την προγενέστερη τοποθέτησή του αναφορικά με τη δυνατότητα κατοχύρωσης θεσμών άμεσης δημοκρατίας μέσα από την αναθεωρητική διαδικασία. Ενώ, όπως προαναφέρθηκε, εκτιμούσε ότι μια τέτοια επιλογή κινούνταν πέραν των ορίων αναθεώρησης που έθετε το Σύνταγμα του 1952, τη θεωρεί επιτρεπτή υπό το καθεστώς του Συντάγματος του 1975. Η μετατόπιση αυτή μάλλον πρέπει να αποδοθεί στην διαφορά μεταξύ των δύο Συνταγμάτων και συγκεκριμένα στη ρητή και πληρέστερη κατοχύρωση της λαϊκής κυριαρχίας στο Σύνταγμα του 1975, στη θεσμοθέτηση από το τελευταίο του δημοψηφίσματος, καθώς και στην κατ' άρθρο 5 παρ. 1 κατοχύρωση της ελεύθερης συμμετοχής όλων των πολιτών στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας. Σ' αυτό το πλαίσιο, η συμμετοχική δημοκρατία αποτελεί διακηρυγμένο στόχο του Συντάγματος του 1975 και η δημοκρατική αρχή ερμηνεύεται ως ρήτρα ανοιχτή σε κάθε νέα μορφή πραγμάτωσης της ιδέας της λαϊκής συμμετοχής στην εξουσία⁵³.

⁵¹ Βλ. Α. Μάνεση, *Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1989, ιδίως σελ. 28-136.

⁵² Βλ. και Α. Μάνεση, *Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα. Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση*, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987, σελ. 52-53, 57, όπου επίσης τονίζει την ανάγκη να αυξηθούν τα κοινοβουλευτικά δικαιώματα της αντιπολίτευσης και να κατοχυρωθεί η ενεργητική συμμετοχή του λαού στην άσκηση εξουσίας μέσα από θεσμούς άμεσης δημοκρατίας.

⁵³ Βλ. και Α. Μανιτάκη, «Η δημοκρατική αρχή στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση και οι λογικές και ιστορικές προεκτάσεις της» σε *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση...*, ό.π., σελ. 348-349 και την εκεί παραπομπή στη σύμφωνη γνώμη του καθηγητή Γ. Κασιμάτη.

3. Ο πυρήνας της σκέψης του Μάνεση για το αντιπροσωπευτικό σύστημα και η επικαιρότητά του

α) Η διαχρονική σύλληψη του αντιπροσωπευτικού συστήματος με γνώμονα τη λαϊκή κυριαρχία

Με βάση τα παραπάνω, αναδεικνύονται οι βασικοί κόμβοι της σκέψης του Αριστόβουλου Μάνεση για το αντιπροσωπευτικό σύστημα. Βασική μέριμνά του υπό το καθεστώς του Συντάγματος του 1952 ήταν η διασφάλιση της λαϊκής κυριαρχίας στο πλαίσιο της Βασιλευομένης Δημοκρατίας. Ο εγγυητικός προσανατολισμός της σκέψης του προσπαθούσε να θωρακίσει τη δυνατότητα του λαού ως κυρίαρχου «να θέλει ο,τιδήποτε, αρκεί να το θέλει»⁵⁴, σύμφωνα με μια εμβληματική του φράση που ακόμα προκαλεί συζήτηση και αντιπαραθέσεις⁵⁵, και να της δώσει το ουσιαστικότερο δυνατό περιεχόμενο. Η επιμονή του στην απροϋπόθετη υπεράσπιση της λαϊκής κυριαρχίας σφράγισε μία εποχή κατά την οποία το κράτος λειτούργησε ως «ένα αληθινό εργαστήριο επεξεργασίας και πειραματισμού νομικών τακτικών καταπολέμησης του “κομμουνιστικού κινδύνου” που δεν είχαν την ίδια περίοδο, το ανάλογό τους, και δεν θα το έχουν ούτε στη συνέχεια, σε καμία άλλη δυτική χώρα»⁵⁶.

Μετά την κατάρρευση της δικτατορίας, το ενδιαφέρον του Μάνεση μετατοπίστηκε στη διαμόρφωση ενός νέου Συντάγματος που να μην αφήνει περιθώρια αντιδημοκρατικών εκτροπών, είτε ανοιχτών όπως το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου είτε συγκεκριμένων όπως τα Ιουλιανά του 1965, αλλά να κατοχυρώνει την ομαλή εναλλαγή κυβερνήσεων. Παράλληλα, βρήκε πλέον πρόσφορο έδαφος για να αρθρώσει *de constitutione ferenda* προτάσεις ενίσχυσης του αντιπροσωπευτικού συστήματος και άμεσης συμμετοχής του λαού στην άσκηση της

⁵⁴ Α. Μάνεσης, «Το πρόβλημα της ασφαλείας του Κράτους και η ελευθερία» στον ίδιο, *Συνταγματική θεωρία...*, ό.π., σελ. 394.

⁵⁵ Βλ. ενδεικτικά την κριτική του Γ. Τασόπουλου, *Η λαϊκή κυριαρχία και η πρόκληση της αμεροληψίας*, Κριτική, Αθήνα, 2014, σελ. 331-332. Πρβλ. και Γ. Καραβοκύρη, «Κυριαρχία και ερμηνεία: αναζητώντας τον «κυρίαρχο λαό» σε Χ. Παπαχαλαράμπος, Χ. Παπαστυλιανού (επιμ.), *Κυριαρχία, ετερότητα, δικαιώματα*, Ευρασία, Αθήνα, 2013, ο οποίος, εμπνεόμενος από τον νομικό ρεαλισμό των Michel Troper και Olivier Ceyla, συλλαμβάνει τη λαϊκή κυριαρχία ως συνταγματικό μύθο που παραμορφώνει την πραγματικότητα και αποκρύπτει τις αντιθέσεις της και μ' αυτόν τον τρόπο την εξαγνίζει και την εξωραΐζει.

⁵⁶ Χ. Ανθόπουλος, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων εν όψει του άρθρου 25 παρ. 2, 3 και 4*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1993, σελ. 158.

νομοθετικής εξουσίας. Μετά την ομαλή πολιτική αλλαγή του 1981, που συνιστούσε απτή απόδειξη της λειτουργίας της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας σύμφωνα με τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, ο εγγυητισμός του Μάνεση προσανατολίστηκε στη διεύρυνση της δημοκρατίας, ώστε να γίνει ουσιαστικότερη και να μην εξαντλείται στην περιοδική άσκηση του δικαιώματος ψήφου ή στην εξάρτηση της κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη της Βουλής.

Ποιό είναι λοιπόν το νήμα που συνδέει τις παρεμβάσεις του Μάνεση σ' αυτές τις τρεις διαφορετικές στιγμές; Είναι ακριβώς η αντίληψη ότι «ο κίνδυνος αυταρχικής μετεξέλιξης του πολιτεύματος προέρχεται από τον εκάστοτε, στην πράξη, κύριο ή “δυνάμει” φορέα της εξουσίας, ιδίως δε της εκτελεστικής»⁵⁷. Με δεδομένη τη συγκεκριμένη αφετηρία, ήταν δημοκρατικά εύλογο να στρέφεται το 1965 απέναντι στο βασιλιά, το 1975 απέναντι στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και το 1985-1986 απέναντι στον πρωθυπουργό. Η άλλη όψη του νομίσματος της δυσπιστίας απέναντι στον εκάστοτε κρινόμενο ως επικίνδυνο για αυταρχική παρέκκλιση φορέα της εκτελεστικής εξουσίας, είναι η ευαισθησία του για την προστασία της Βουλής και του λαού. Ως προς τη Βουλή μάλιστα, έχοντας υπ' όψιν του την πραγματικότητα του πλειοψηφικού κοινοβουλευτισμού, αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στην ενδυνάμωση του κοινοβουλευτικού ελέγχου και των δικαιωμάτων της μειοψηφίας. Η φροντίδα του Μάνεση όμως για την αναζήτηση θεσμικών αντιβάρων απέναντι σε μια ενδεχόμενη αυταρχική άσκηση της εξουσίας δεν προσανατολιζόταν τόσο στη Βουλή, στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων ή στη αναγνώριση κάποιων διαιτητικών αρμοδιοτήτων του ΠτΔ, αλλά στο λαό. Ακόμα και όταν επισημαίνει ότι οι σχέσεις μεταξύ κυβερνητικής πλειοψηφίας και αντιπολίτευσης «χρειάζονται πότε-πότε κάποια διαμεσολάβηση ή διαιτητική παρέμβαση» από τον ΠτΔ, σπεύδει αμέσως να συμπληρώσει ότι τούτο πρέπει να γίνεται «με τελικό κριτή πάντα τον Λαό»⁵⁸. Δεν είναι τυχαίο ότι έκλεισε την κριτική αποτίμησή του για την αναθεώρηση του 1986 επαναλαμβάνοντας τις παρατηρήσεις που είχε κάνει το 1975: «οι σύγχρονες κοινωνικοοικονομικές δομές, με τα παράγωγά τους στο επίπεδο των πολιτικών θεσμών, καθιστούν γενικότερα την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας είτε δεδομένη είτε αναπόφευκτη. [...] Ένα δημοκρατικό πολίτευμα κινδυνεύει να αναιρεθεί, αν η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας δεν συνδυάζεται με συστηματική μέριμνα για αυξημένες εγγυήσεις υπέρ των ατομικών και

⁵⁷ Α. Μάνεσης, *Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986*, ό.π., σελ. 135.

⁵⁸ Α. Μάνεσης, *Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986*, ό.π., σελ. 125.

πολιτικών ελευθεριών, για την εξασφάλιση της λειτουργίας θεσμών που παρεμποδίζουν την κατάχρηση εξουσίας, για την ορθολογικότερη μεθόδευση του κοινοβουλευτικού ελέγχου και για τη θέσπιση νέων μορφών λαϊκού ελέγχου»⁵⁹.

Ο ρόλος ανάσχεσης των τάσεων αυτονομησης της εκτελεστικής εξουσίας εναπόκειται κατά βάση στο λαϊκό παράγοντα. Η αντιμετώπιση του δικαίου ως συμπύκνωσης ενός συγκεκριμένου συσχετισμού κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων οδηγεί το Μάνεση στο συμπέρασμα ότι, σε τελική ανάλυση, ουσιαστική εγγύηση ελευθερίας αποτελούν οι αγώνες των εξουσιαζομένων, που χρησιμοποιούν τους θεσμούς της φιλελεύθερης δημοκρατίας ως «θέσεις μάχης»⁶⁰. Με τα λόγια του ίδιου, «τυπικά, νομικοί περιορισμοί εκείνων που, ως φορείς της εξουσίας, έχουν τη δύναμη να θέτουν νομικούς περιορισμούς, μόνον από αυτούς τους ίδιους μπορούν να τεθούν. Ουσιαστικά όμως τούτο εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες, κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτισμικούς, εθνικούς, διεθνείς, ιδεολογικούς, ψυχολογικούς κλπ, όπως αυτοί αποκρυσταλλώνονται ιδίως στο ισχύον πολίτευμα που εκφράζει ειδικότερα τον εκάστοτε συσχετισμό των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων»⁶¹.

Εφόσον ο «αυτοπεριορισμός» των κρατούντων είναι κοινωνικοπολιτικά προσδιορισμένος, η «χειραφετητική» λειτουργία του δικαίου εξαρτάται ακριβώς από τη δυνατότητα των εξουσιαζομένων να άρουν το διαχωρισμό μεταξύ κράτους και κοινωνίας και να προχωρήσουν στην κοινωνικοποίηση του κράτους⁶². Μ' αυτήν την οπτική, φωτίζεται επαρκώς η επιμονή του Μάνεση στη συμμετοχή του λαού στη διαμόρφωση του Συντάγματος, αλλά και οι προτάσεις του για το αντιπροσωπευτικό σύστημα. Η λαϊκή συμβολή στη διαμόρφωση του Συντάγματος αποτελεί την καλύτερη δυνατή αφετηρία για την ενίσχυση της λαϊκής συμμετοχής και την καθιέρωση μορφών άμεσης δημοκρατίας ως κόμβων στη διαδικασία μετασχηματισμού

⁵⁹ Α. Μάνεσης, *Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986*, ό.π., σελ. 145-146.

⁶⁰ Βλ. Χ. Τσαϊτουρίδη, «Οι κρατούντες. Οι εξουσιαζόμενοι. Το κράτος δικαίου. Μια κριτική προσέγγιση στις βασικές υπο-θέσεις του έργου του Αριστόβουλου Μάνεση» σε *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση...*, ό.π., σελ. 217.

⁶¹ Α. Μάνεσης, *Συνταγματικά δικαιώματα. Ατομικές ελευθερίες*, δ' εκδ., τ. Α', Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1982, σελ. 56 [η υπογράμμιση δική του].

⁶² Βλ. Α. Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980, σελ. 104.

της δημοκρατίας επί το κοινωνικότερον⁶³. Η διαρκής συμμετοχή του λαού σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων τον «εκπαιδεύει» με αποτέλεσμα μια ποιοτικότερη δημοκρατία⁶⁴.

β) Η επικαιρότητα του δημοκρατικού εγγυητισμού απέναντι στη σύγχρονη «λαοφοβία»

Το ερώτημα όμως αναφορικά με την επικαιρότητα της σκέψης του Μάνεση παραμένει. Ο καθηγητής Δρόσος διατύπωσε με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο τη σχετική ένσταση ήδη από το 1991, υποστηρίζοντας ότι «κάτι στο Συνταγματικό Δίκαιο του Αριστόβουλου Μάνεση ανήκει σε μια εποχή που έληξε. Αυτό είναι η έμφαση με την οποία προβάλλεται ο εγγυητικός των εξουσιαζομένων χαρακτήρας του Συντάγματος, η έμφαση με την οποία προβάλλεται το Σύνταγμα ως έκφραση νομικής δυσπιστίας»⁶⁵. Πρόκειται για μία κριτική που δεν φαίνεται να δικαιώνεται στο παρόν διότι αυτή ακριβώς η έμφαση έχει καταστεί ιδιαιτέρως αναγκαία σήμερα.

Στις μέρες μας, εμφανίζεται μια καινούριας μορφής «λαοφοβία» για να θυμηθούμε μια φράση της κριτικής του Μάριου Πλωρίτη απέναντι στο κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος του 1975⁶⁶. Η εν λόγω τάση συγχέει διαφορετικά μεταξύ τους φαινόμενα κατατάσσοντάς τα ενιαία στην κατηγορία του «λαϊκισμού» και εκδηλώνεται στο πεδίο του Συνταγματικού Δικαίου με την

⁶³ Πρβλ. το σύγχρονο προβληματισμό του Σ. Μήτα, *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή δικαίου*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σελ. 110, σύμφωνα με το οποίο η πολιτειακή τάξη (οφείλει να) στηρίζεται σε ένα αμοτεροβαρές χρέος μεταξύ εξουσίας και εξουσιαζόμενων: αμφότεροι δεσμεύονται σε μια έννομη συνθήκη αναδιανεμητικής δικαιοσύνης, ικανή να πορίζει ουσιαστική νομιμοποίηση στην πρώτη και να επιτάσσει υπακοή στους δεύτερους.

⁶⁴ Βλ. Α. Μάνεση, «Η κρίση των θεσμών...» ό.π., σελ. 549-550, όπου με γλαφυρό τρόπο θυμίζει τις απαρχές της ίδιας της καθολικής ψηφοφορίας: «Δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι αν κάποτε οι πλατειές λαϊκές μάζες δεν αποκτούσαν πολιτικά δικαιώματα, ο φαύλος κύκλος – ο λογικά και πολιτικά και ηθικά φαύλος κύκλος – μέσα στον οποίο προσπαθούσαν να τις κρατήσουν έγκλειστες οι κρατούντες, με το επιχείρημα ότι ήταν ακόμη ανώριμες, θα μπορούσε ίσως να συνεχίζεται στους αιώνες των αιώνων... Διεργάγη με την καθιέρωση της καθολικής ψήφου. Έτσι άρχισε η πολιτική διαπαιδαγώγηση, συνειδητοποίηση και χειραφέτηση των λαϊκών τάξεων. Διότι δεν μαθαίνει κανείς κολύμπι έξω από τη θάλασσα...».

⁶⁵ Γ. Δρόσος, «Το Συνταγματικό Δίκαιο ως “τεχνική” της δημοκρατικής άσκησης της εξουσίας στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση», σε *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση...*, ό.π., σελ. 290.

⁶⁶ Βλ. Μ. Πλωρίτη, «Λαοφοβία. Ανοιχτό γράμμα στον κ. πρωθυπουργό», *Βήμα*, 19 Ιανουαρίου 1975.

αναζήτηση τρόπων προστασίας του λαού από τις επιλογές του⁶⁷. Η σκέψη του Μάνεση είναι ξένη προς αυτήν την προβληματική και η διαφορά μεταξύ τους ξεκινά από τα προαπαιτούμενα: *ο συνταγματισμός του Μάνεση θεμελιώνει τις αιτίες της κρίσης του αντιπροσωπευτικού συστήματος και της φιλελεύθερης δημοκρατίας στις αυταρχικές τάσεις των κυβερνώντων, όχι στον «λαϊκισμό» των κυβερνωμένων*. Αξίζει να θυμηθούμε ότι η κριτική του στην αναθεώρηση του 1986 όχι μόνο δεν αναιρεί αλλά και εξειδικεύει το μοτίβο της ανάγκης ουσιαστικής ενίσχυσης της λαϊκής κυριαρχίας, τονίζοντας ότι τον εκδημοκρατισμό του κράτους θα προωθούσε «η θέσπιση νέων θεσμών άμεσης και ενεργητικής συμμετοχής των λαϊκών μαζών στη λήψη αποφάσεων και γενικότερα στον έλεγχο των κοινών υποθέσεων, η θεσμοποίηση ουσιαστικού κοινωνικού “πλουραλιστικού” διαλόγου και η λειτουργία θεσμών “δημοκρατίας της βάσης” και αυτοδιαχείρισης, η αναγνώριση νέων υποκειμένων και νέων μορφών πολιτικής δραστηριότητας, με την εισφορά και των αυτόνομων κοινωνικών κινημάτων, ώστε, με όλα αυτά, να αναχαιτισθεί το φαινόμενο του κρατισμού που οδηγεί στον αυταρχισμό»⁶⁸. Απέναντι στην επανεμφάνιση με νέα μορφή μιας τάσης κατάργησης της διάκρισης μεταξύ δικαίου και πολιτικής προς όφελος της κυρίαρχης πολιτικής, ο εγγυητικός θετικισμός του Μάνεση διατηρεί ακέραια τη σημασία του. Τόσο για την υπεράσπιση της νομικής ορθολογικότητας, όσο και για την ανάδειξη της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως αφετηρίας σε μια πορεία προς τη διεύρυνση της δημοκρατίας και τον εμπλουτισμό της με κοινωνικό περιεχόμενο.

⁶⁷ Βλ. χαρακτηριστικά Ευ. Βενιζέλου, «Ποιος δικαιούται να προστατεύσει τον λαό από τις επιλογές του; Το ιταλικό παράδειγμα», *Το Βήμα*, 3 Ιουνίου 2018. Πρβλ. σε διαφορετική κατεύθυνση την ανάλυση της Β. Χρήστου, «Ο λαός, η αντιπροσώπευση και η “ατομική” δημοκρατία», *ΕφημΔΔ*, 3/2018, σελ. 347-369, σύμφωνα με την οποία η δημοκρατική εκδοχή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι προτιμότερη από την άμεση δημοκρατία ακόμα και αν η τελευταία θεωρηθεί ως εφικτή στην εποχή μας λόγω της εξέλιξης της τεχνολογίας και των διαδικτυακών μέσων.

⁶⁸ Α. Μάνεσης, *Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986*, ό.π., σελ. 143-144 [οι υπογραμμίσεις δικές του].